

УДК 82-31:616.89

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-21>**Анна ЧЕРНИШ,***orcid.org/0000-0001-6183-7312*

кандидат філологічних наук,

докторант кафедри української літератури

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

(Київ, Україна) *anna_chernysh@ukr.net***ПСИХОАНАЛІТИЧНІ КООРДИНАТИ ЛУЗЕРСТВА У ТВОРАХ С. ЖАДАНА**

У статті встановлено, що епічні твори С. Жадана розлого репрезентують типових персонажів перехідного періоду української літератури кінця ХХ ст. – лузерів, інфантілів, маргіналів, ескапістів, інтелектуалів-аутистів, аналіз психічної організації яких доцільний із залученням теорії психоаналізу. На прикладі романів С. Жадана з'ясовано, що продуцентами формування лузерства виступають відсторонення, самоусування, відчуття своєї окремішності, вибірковості, моральних протиріч, потреба внутрішньої еміграції, утечі тощо. Десоветизація, руйнація інституту сім'ї, інституту права, соціальна незахищеність, політична нестабільність, складність пристосування до нових умов соціальної дійсності у перехідний період, інфантильність дезорієнтованого і дезорганізованого індивіда, проблеми у комунікуванні в родині і в соціумі, уявлення про власну мало значимість, заострене відчуття неповноцінності – чинники, що сприяють формуванню лузерства у персонажів творів С. Жадана. Встановлено, що лузерство виражає акцентуованість героїв, що не варто кваліфікувати психічною патологією, а радше девіацією поведінки, психоемоційними розладами, удадністю до невротизації, що, однак, не становить загрози соціуму. Доведено, що лузери потребують інсайтування, самоцілення, внутрішнього узгодження і порозуміння. У своїх творах С. Жадан використовує доволі широкий психоаналітичний інструментарій: глибинні асоціації, заміщення, переноси, емпатування, інсайтування, випробовування своїх меж, проговорювання за давніх/забутих/вигнаних проблем і травм. Встановлено, що типовими проявами поведінки лузерів у романах українського письменника є безвідповідальність, безконтрольність, надмірний пафос, удавана аморальність, асоціальність, відстороненість, що інтерпретуємо їхньою захисною реакцією. Світовідчуття переважної більшості персонажів-лузерів у творах С. Жадана марковані інфантильністю, розчарованістю, роззубленістю, спантеліченістю, дезорієнтованістю, апатичністю, виразною недолюбленістю і неспроможністю виражати щирі почуття, непотрібність і відчуття без батьківства (Т. Гундорова) як подвійний семантичний код травматизації цих персонажів.

Ключові слова: психоаналіз, лузер, психохарактер, акцентуована особистість, девіація.

Anna CHERNYSH,*orcid.org/0000-0001-6183-7312*

PhD in Philology,

Doctoral Student at the Department of Ukrainian Literature

National Pedagogical Dragomanov University

(Kyiv, Ukraine) *anna_chernysh@ukr.net***PSYCHOANALYTIC COORDINATES OF LOOSENESS IN THE WORKS OF S. ZHADAN**

The article establishes that the epic works of S. Zhadan widely represent typical characters of the transitional period of Ukrainian literature at the end of the 20th century – losers, infants, marginals, escapist intellectuals, autistic intellectuals, the analysis of whose mental organization is expedient with the involvement of the theory of psychoanalysis. Using the example of S. Zhadan's novels, it was found that the producers of the formation of loser position are detachment self-elimination, a sense of one's separateness, selectivity, moral contradictions, the need for internal emigration, escape etc. De-sovietization, the destruction of the institution of the family, the institution of law, social insecurity, political instability, the difficulty of adapting to the new conditions of social reality in the transition period, the infantile nature of a disoriented and disorganized individual, problems in communication in the family and in society, the perception of one's own insignificance, an acute sense of inferiority – factors contributing to the formation of a loser in the characters of S. Zhadan's works. It has been established that laziness expresses the emphasis of the heroes, which should not be qualified as a mental pathology, but rather as a deviation of behavior; psycho-emotional disorders, a tendency to neurotization, which, however, does not pose a threat to society. It has been proven that losers need insight, self-healing, internal agreement and understanding. S. Zhadan in his works uses a wide range of psychoanalytic tools: deep associations, substitutions, transfers, empathizing, insight, testing one's limits, talking about outdated/forgotten/repressed problems and traumas. It has been established that the typical manifestations of the behavior of losers in the novels of the Ukrainian writer are irresponsibility, lack of control, excessive pathos, feigned immorality, asociality, aloofness, which we interpret as their defensive reaction. The perception of the world of the vast majority of loser characters in the works of S. Zhadan is marked by infantility, disappointment, confusion, bewilderment, disorientation, apathy, a distinct dislike and inability to express sincere feelings, uselessness and feelings without parentage (T. Gundorova) as a double semantic code of traumatization of these characters.

Key words: psychoanalysis, loser, psychocharacter, accented personality, deviation.

Постановка проблеми. Епічна творчість С. Жадана містить присутні психологічні засновки, хоча помітно у стилізовому і поетологічному аспектах відрізняється від художніх текстів із психологічними елементами чи домінантами С. Процюка, Ю. Іздрика, О. Ульяненка, О. Забужко. Його романи «Депеш Мод», «Ворошиловград», «Месопотамія» розлого репрезентують типових персонажів психологічного художнього дискурсу – лузера, інфантіла, маргінала, ескапіста, інтелектуала-аутиста.

Як відомо, лузерство супроводжується апатією, асоціальністю та інфантільністю, зачасту спровокованих травматичною ситуацією або травмою. Дискурс української літератури після 90-х загалом детермінований деімперіалізацією і колоніальним розкріпаченням, що в цілому мало позитивні наслідки для майбутніх поколінь українців, водночас ставши доволі відчутною травмою для безпосередніх свідків і учасників цих складних ментальних, національних, політичних і культурних процесів, що їх згодом Т. Гундорова означила «ситуацією безбатьківщини і постмодерної бездомності» (Гундорова, 2013: 193).

Аналіз досліджень. Епічна творчість С. Жадана широко репрезентує типи героїв, які мають помітні девіації у поведінці і світоставленні, що призводять до серйозних і навіть згубних наслідків їхньої психічної нестабільності. *Мета статті* – проаналізувати лузерство як життєву позицію, світовідчуття і рису характеротворення персонажів у романах С. Жадана. Т. Гундорова класифікує персонажів прозового доробку С. Жадана лузерами (Гундорова, 2013), у той час, як І. Дзюба іменує їх аутсайдерами (Дзюба, 2017), а Я. Голобородько неформалами (Голобородько, 2006), що, однак, не вповні пояснює увесь спектр їхніх психічних нюансів. Так, характеротип «лузер» етимологічно прив'язаний до слова втрачати (з англ. loose) і мав би позначати індивіда з досвідом втрати. В українській мові «лузер» – жаргонізм на позначення дещо іншої характеристики – невдахи, якому щось не вдається або не щастить. Відтак, класифікуючи персонажів епіки С. Жадана лузерами/невдахами, необхідно вказувати причину формування особного лузерства, спровоковану потребою внутрішньої еміграції, утечі, відсторонення, самоосування, відчуття своєї окремішності, вибіркості, моральних протиріч, адже значна частина з них мають інші визначальні чинники характеротворення – ескапізм як внутрішню необхідність добровільної і свідомої асоціальності (Чапай, Роман («Депеш Мод»), Юра, Ромео, Лука («Месопотамія»), Герман, Ольга, Коча («Ворошиловград»)), свідому й неусвідомлену

маргіналізацію (Собака Павлов, Какао-Андрюша («Депеш Мод»), Іван, Марік («Месопотамія»), Травмований («Ворошиловград»)).

Виклад основного матеріалу. Письменникові надиво послідовно і логічно вдається моделювати у своїй епіці тяглість і тяжіння досвіду втрати, розриву, невдач на прикладі життєвих доль своїх персонажів. Як зауважує Л. Белей, С. Жадан у кожному наступному своєму романі виписує «ті самі психотипи, тільки на 10–15 років старші» (Белей, 2010), що свідчить, на нашу думку, не лише про стійку стильову формацію прози, а й про структурність і методичність конструювання певного психотипу персонажа як своєрідного протагоніста перехідного періоду та наступних поколінь, травмованих досвідом радянської або пострадянської доби. Подібні психохарактери маркують літературу після 90-х років ХХ ст., виразно засвідчуючи необхідність застосування не лише психологічного підходу до інтерпретації твору, а й психологічного, деконструктивістського, соціологічного, політологічного, постколоніальних студій тощо.

Лузерство героїв С. Жадана координується декількома важливими для їхньої ідентичності і самооцінки чинниками, що у структурі творів не домінують один над одним і не узгоджуються причинно-наслідковими позиціями; вони радше співіснують, витворюючи композицію лузерських задатків. Десовєтизація у романах С. Жадана є однією із причин травматизації особистості, зведеної до лузерської позиції. Разом із тим доволі промовистими у процесі формування «невдах» є й інші важливі фактори – руйнація інституту сім'ї, інституту права, соціальна незахищеність, загострене відчуття неповноцінності як результат відсутності здорових контактів у межах родини, колективу, соціуму, нації загалом, а також розчарування, крах ціннісних категорій, зрештою, особня інфантільність персонажів. Однак лузерство Жаданових героїв позбавлене серйозної загрози для психоемоційних станів, позаяк вони – акцентувані персонажі, які уражені духом невдач й ескапізмом, але не психічними патологіями.

С. Жадан деструктурує своїх персонажів настільки, щоб вони були здатні побороти свою апатію, неміч, безвідповідальність, уникнувши подальших патологій, психічної деградації і розтління. У його творах, на відміну від епіки С. Процюка, Ю. Іздрика, Олеся Ульяненка, задекларована стратегія застерігання лузера від неминучої деморалізації і звиродніння. Загалом персонажів С. Жадана у романах «Депеш Мод», «Ворошиловград», «Месопотамія» доцільно кваліфікувати лузерами без патологічних нахилів. Вони доволі

безпечні для соціуму, адже крах їхньої осібної ідентичності і моралі звернений передусім на них самих і не становить загрози для соціуму, позаяк їм в основному не притаманні потяги до відкритих конфліктів, злочинів, убивств, прагнень заподіяти тілесний біль, психічне чи моральне знущання над друзями, рідними, колегами, соціумом.

Персонажі епіки С. Жадана – виразні інтроверти, маргінали, акцентуйовані особистості, психічна і психологічна деструкція яких швидше не показна, а латентна, схожа з внутрішнім ескапізмом і замаскованою істерією та невротизмом, на чому слушно наголошувала А. Матусяк: «Жадан послужився класичним фрейдівським методом „істеризації“, що має на меті звернути особу з її проблемами до себе самої: внаслідок такого процесу свідомість розхитується, а індивід ніби втрачає ґрунт під ногами, однак саме цей процес зумовлює вихід підсвідомості назовні, а прихована в ній причина травми може стати свідомою» (Матусяк, 2015). На перший погляд здеморалізовані, психічно невірноважені і нестабільні, з виразно девіантною поведінкою персонажі епіки С. Жадана передусім прагнуть порозуміння із самими собою. Вони гартуються страхами, невдачами, травмами. Шлях від внутрішнього розбалансування до інсайтування, а відтак і самоцілення потребує чималих психічних і психологічних зусиль: складні життєві ситуації вчать їх позбуватися невпевненості, страхів, агресії, невмотивованості, відчуття трагічності і безвиході. З метою самовозвеличення і внутрішньої розкутості у своїх романах письменник використовує доволі широкий психоаналітичний інструментарій: глибинні асоціації, заміщення, переноси, емпативання, інсайтування, випробовування своїх меж, проговорювання за давних/забутих/витіснених/захованих больових точок, що є своєрідними тригерами для героїв.

Персонажі епіки С. Жадана свідомі своєї маргіналізації та інфантильності, означених інтерпретаторами епіки українського письменника поняттями «втраченої молоді» (А. Землянова), «бездомного покоління» (О. Гузій), «покоління безбатченків» (Т. Гундорова), аутсайдерів (І. Дзюба), «представників молодіжної субкультури» (Я. Голобородько). Показна безвідповідальність, безконтрольність, надмірний пафос, удавана аморальність, асоціальність, відстороненість є радше їхньою захисною реакцією, аніж визначальними імперативами світоставлення. Як зауважує Я. Голобородько, «його героями є кілька молодих людей, яких би колись назвали «асоціальними» (натурами, характерами, типами), потім

їх могли називати «юними алкоголіками» або ще виразніше – «алкашами-початківцями», ще згодом (це вже приблизно у середині 80-х) – «неформалами», а вже нині їх кваліфікують як “представників молодіжної субкультури”» (Голобородько, 2006: 64). Зрештою, основою їхнього світовідчуття наскрізно відчувається розчарованість, виразна недолюбленість, непотрібність і ситуація безбатьківства як подвійний семантичний код травматизації цих персонажів. Дорослішання, визрівання, становлення переважної більшості Жаданових героїв позначене відсутністю виховного процесу батьками у сім’ї, що сформувала відчутний стрес і навіть травму, задекларовану героєм у романі «Депеш Мод»: «Мені вже 19, я вже достатньо самостійний, я не потребую постійної уваги, мені не треба міняти підгузники і мене не потрібно годувати кашею – так, якийсь мінімальний харч, тепла вода, туалетний папір, порнофільм по відео, тьолки на кухні, конопля на балконі, але навіть це не головне, головне, щоб була батьківська увага, нормальна і постійна батьківська увага, справжня батьківська увага, як по телевізору» (Жадан, 2007: 153-154). Брак любові призвів персонажів цього роману, як і «Ворошиловград» та «Месопотамії», до беззахисності і невпевненості, виробивши «тривалий побутовий похуїзм» (Жадан, 2007: 8) і «незламну душевну рівновагу» (Жадан, 2007: 8) як основу філософії лузерства й ескапізму. Ситуація недолюбленості, непотрібності, занедбаності у сім’ї наклалася на доволі напружену суспільно-політичну атмосферу в Україні, що зазнала краху ідеологеми батька-вождя і руйнацію попередніх устоїв, законів і правил існування, виробивши відповідну психологію протистояння, нон-конформізму, епатажування, а часом аморальної поведінки і пристосуванства.

Разом із тим епатажна поведінка переважної більшості персонажів С. Жадана є водночас реакцією на внутрішні конфлікти і спосіб порозумітися із самим собою. С. Жадан моделює не що інше як спробу інсайтування, замасковану під броваду, комічність, епатажність, часом ірреальність подій. Сюжетні перипетії романів «Депеш Мод» і «Ворошиловград» розкривають спроби протагоністів віднайти себе в буремних подіях перехідного часу, з’ясувати ціннісні категорії, ревізувати імперативи осібної, історичної, культурної і навіть національної пам’яті. О. Романенко слушно зауважує: «Роман Сергія Жадана «Ворошиловград» – історія повернення до самого себе. Фабула твору пов’язана з мотивом повернення до рідної домівки. Втім, фізична подорож у місто свого дитинства, до тих людей, із якими

провів свою юність, для героя перетворюється на екзистенційну мандрівку в тому числі закутками своєї свідомості» (Романенко, 2014: 258). Щоправда, як видається, не лише свідомість безпосередньо задіяна у процесах екзистенційного самокопірвання або інсайтування, саморозкріпачення, а й неусвідомлене персонажа, активоване стресом від несподіваних проблем, на які героєві довелося швидко реагувати, порушуючи межі власної інфантильності й маргінальності. До зникнення брата Германа влаштувала позиція тихоні й інфантила, котрий «давно і щасливо жив сам, з батьками бачився рідко, з братом підтримував нормальні стосунки. Мав нікому не потрібну освіту. Працював незрозуміло ким. Грошей мені вистачало саме на те, до чого я звик. Новим звичкам з'являлись було пізно. Мене все влаштувало» (Жадан, 2010). Однак потреба повернутися у місце пам'яті – Ворошиловград (Луганськ) – витягло з надр несвідомого втрачене/забуте/витіснене/заховане, що відсилає Германа до витісненої особної пам'яті як найпродуктивнішого елементу нашої свідомості і несвідомого. За умов стримування-забування-відсування на задвірки свідомості пам'ять переходить в елемент неусвідомленого, болісно відрефлексовуючись і проступаючи актами деструкції, внутрішньої напруги, стресозалежності, що, зрештою, потребують пропрацювання або психокорекції.

Реагуючи на певні важливі для героя тригери, він починає самокопірватися, відкриваючи у собі низку своїх вад, комплексів, внутрішніх конфліктів. Так, скажімо, Герман Корольов неохоче, проте зізнається собі, водночас глибоко інсайтуючи, що саме у Ворошиловграді, «на тих сонцем просмалених пагорбах» (Жадан, 2010), він «завжди почувався невпевнено» (Жадан, 2010), у нього «багато комплексів» (Жадан, 2010), він «погано адаптувався в колективах» (Жадан, 2010), що призвело до непорозуміння і відстороненості, від яких порядком йому видавалася утеча (за романом, переїзд разом із батьками до нового міста) до Харкова. І лише знову опинившись у місті пам'яті, нарешті знайшов у собі сили замінити своє лузерство на активну і вольову позицію. «Я звик відповідати за себе і за свої вчинки. Але тут був дещо інший випадок, інша відповідальність. Вона звалилась на мене, мов родичі з вокзалу, і її позбутись було не те щоби неможливо, а просто якось незручно. Я жив своїм життям, сам вирішував свої проблеми й намагався не давати незнайомим зайвий раз номер свого телефону. І ось раптом опинився посеред цього натовпу, відчуваючи, що так просто вони мене не відпустять, що доведеться

з'ясовувати стосунки й виходити якось із ситуації, що склалась. На мене тут, схоже, розраховували. Мені це відверто не подобалось» (Жадан, 2010), – резюмує Герман. Досвід внутрішнього ескапізму й лузерства у романі «Ворошиловград» С. Жадана, на відміну від патологічних форм свідомості та тиску несвідомого у творах С. Процюка та Олеся Ульяненка, сформував потужну платформу для пропрацювання своїх внутрішніх травм, комплексів, слабких сторін, призвівши до своєрідної аутопсихотерпії. Вивільнення з тенет власної слабкості з часом призвело до самовозвеличення, використавши, як зауважує І. Дзюба, «право на дорослішання» (Дзюба, 2017). Адже лише у стресовій ситуації непередбаченої герої роману вимушений звертатися до внутрішніх резервів, що виявилися напрочуд дієвими, відкривши силу пам'яті, волі, свідомості, позбавляючи його подальшого розтління, здеморалізованості, морального звиродніння.

Переважає більшість персонажів епіки С. Жадана – простолуди з утраченими орієнтирами, розгублені, спантеличені, дезорієнтовані, апатичні, приземлені, зачасту відлюдкуваті, маргіналізовані. Кожен із них проходить свої життєві випробування, драми, долає внутрішні неузгодженості й суперечності, хоча на перший погляд, як зауважує один із протагоністів роману «Депеш Мод», названий Жаданом (що, однак, не є підставою кваліфікувати його автобіографічним образом), «у кожного свої стосунки з дійсністю, в нашому віці вони зводяться до якихось простих примх і побажань – там потрахатися, я навіть не знаю, що іще» (Жадан, 2007: 45). Хоча тема сексуальної розкутості і вседозволеності доволі виразно представлена у романах С. Жадана «Депеш Мод», «Ворошиловград», «Месопотамія», вона не є сюжетотвірною, власне, як і не проблемоцентруючою. Сексуальне розтління, алкоголізм, наркоманія, політичний пофігізм, асоціальність є радше тінювими аспектами і без того складних типажів його епіки.

Травматизацію образів, що цілком доречно звести до внутрішньої напруги, розгубленості і навіть латентної істерії, комплексно формує ряд причин дегуманізації персонажів, зведену в нашому трактуванні до ескапізму й лузерства: політична нестабільність, складність пристосування до нових умов соціальної дійсності у перехідний період, інфантильність дезорієнтованого і дезорганізованого індивіда, проблеми у комунікуванні в родині і в соціумі, уявлення про власну малозначимість, відчуття непотрібності і байдужості як результату браку любові і підтримки, надмірна закомплек-

сованість, спровоковане ставлення до набуття ідентичності, історичної і культурної пам'яті тощо. Утім комплекс цих проблем для кожного із Жаданових персонажів і є надзавданням порозумітися із собою, розставляючи все на свої місця, випробовуючи межі своєї терплячості лузерствувати та інфантилізувати, рятуючись ескапізмом. Зрештою, більшість із героїв епіки С. Жадана з часом все ж наважуються подолати своє лузерство, аутсайдерство й маргіналізацію, закономірно прагнучи використати «право на дорослішання» (І. Дзюба), психічно і морально саморозкріпачуючись, духовно випростовуючись, як, скажімо, Матвій у романі «Месопотамія»: «А тут раптом запитав сам себе: скільки можна сидіти й робити те, що тобі не подобається, скільки можна гнути на когось спину, залежати від когось, під когось підлаштовуватись? Давай, говорив я собі, зважуйся, тобі не двадцять років» (Жадан, 2016: 186).

Висновки. Епічна творчість С. Жадана відзначається доволі потужним психоаналітичним потенціалом, в якому важливу роль відіграє фор-

мування типу персонажа-лузера, чия життєва позиція, світонастановчі орієнтири та психічна організація визначається певною девіацією, що, однак, не є патологією. Як доводить художній матеріал романів С. Жадана, лузерство формується внаслідок руйнації інституту сім'ї, інституту права, соціальної незахищеності, соціальних і політичних пертурбацій, загостреного відчуття неповноцінності, відсутності здорових контактів у межах родини, колективу, соціуму, нації загалом, а також розчарування, крах ціннісних категорій, відчуття своєї окремішності, вибіркової, моральних протиріч, самоусування від соціалізації, відсторонення, потреби усамітнення, внутрішньої еміграції, утечі тощо. Як правило, персонажі-лузери розбалансовані, невпевнені, невмотивовані, дезорієнтовані і часто апатичні, схильні до самозанурення і самокопирсання. Лузерство для персонажів романів С. Жадана є своєрідним викликом розібратися зі страхами, комплексами, проблемами, що їх нуртують і психічно розбалансовують.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белей Л. Химерний соцреалізм Сергія Жадана. ЛітАкцент. 27 вересня 2010. URL: <http://litakcent.com/2010/09/27/dvi-recenziji-na-voroshylivhrad/>
2. Голобородько Я. Артеграунд: Український літературний істеблішмент. Київ: Факт, 2006. 160 с.
3. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2013. 548 с.
4. Дзюба І. Чорний романтик Сергій Жадан. Київ: Либідь, 2017. 112 с. URL: <https://coollib.net/b/418215-ivan-mihaylovich-dzyuba-chorniy-romantik-sergiy-zhadan>
5. Жадан С. Ворошиловград. Харків: Фоліо, 2010. 442 с. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=173773>
6. Жадан С. Капітал. Харків: Фоліо, 2007. 797 с.
7. Жадан С. Месопотамія. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2016. 288 с.
8. Матусьяк А. «Між мертвою індустрією та молодією демократією». Постколоніальний діалог із минулим у прозі Сергія Жадана. Україна модерна. 11 травня 2015. URL: <https://uamoderna.com/md/matusyak-zhadan-prose>
9. Романенко О. Семіосфера української масової літератури. Текст. Читач. Епоха. Київ: Приватний видавець Якубець А. В., 2014. 364 с.

REFERENCES

1. Belei L. Khymernyi sotsrealizm Serhii Zhadana [Sergei Zhadan's strange social realism]. LitAccent. 2010, 27th of September. URL: <http://litakcent.com/2010/09/27/dvi-recenziji-na-voroshylivhrad/> [in Ukrainian]
2. Holoborodko Ya. Artehraund: Ukrainskyi literaturnyi isteblishment [Background: Ukrainian literary establishment]. Kyiv, 2006. 160 p. [in Ukrainian]
3. Hundorova T. Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoi travmy: statyi ta esei [Transit culture. Symptoms of postcolonial trauma: articles and essays]. Kyiv, 2013. 548 p. [in Ukrainian]
4. Dziuba I. Chorni romantyk Serhii Zhadan [Black romantic Serhiy Zhadan]. Kyiv, 2017. 112 p. URL: <https://coollib.net/b/418215-ivan-mihaylovich-dzyuba-chorniy-romantik-sergiy-zhadan> [in Ukrainian]
5. Zhadan S. Voroshylivhrad [Voroshilovgrad]. Kharkiv, 2010. 442 p. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=173773> [in Ukrainian]
6. Zhadan S. Kapital [Capital]. Kharkiv, 2007. 797 p. [in Ukrainian]
7. Zhadan S. Mesopotamiia [Mesopotamia]. Kharkiv, 2016. 288 p. [in Ukrainian]
8. Matusiak A. «Mizh mertvoiu industriieiu ta molodoiu demokratiieiu». Postkolonialnyi dialoh iz mynulym u prozi Serhii Zhadana [“Between dead industry and young democracy”. Postcolonial dialogue with the past in Serhiy Zhadan's prose]. Modern Ukraine, 11th of May 2015. URL: <https://uamoderna.com/md/matusyak-zhadan-prose> [in Ukrainian]
9. Romanenko O. Semiosfera ukrainskoi masovoi literatury. Tekst. Chytach. Epokha [Semiosphere of Ukrainian mass literature. Text. Reader. Epoch]. Kyiv, 2014. 364 p. [in Ukrainian]